

Валентин Бушанський

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України

ЕТИКО-ПОЛІТИЧНЕ ВЧЕННЯ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО

Розкриваються глибинні зв'язки між політичними поглядами В. Липинського і його світоглядними орієнтаціями. Зокрема, наголошується на зв'язках між релігійністю і основами його державницької концепції, звертається увага на еволюцію поглядів В. Липинського на устрій української держави. Акцентується увага на розумінні В. Липинським хліборобської верстви, меж української держави, місце в ній української мови і культури та православної церкви.

Ключові слова: консерватизм, релігійність, містицизм, демократія, політична ідеологія.

Buszański Walenty. Etyko-polityczna koncepcja Wacława Lipińskiego.

Artykuł ukazuje głębokie związki pomiędzy poglądami politycznymi Lipińskiego a jego orientacjami światopoglądowymi. Między innym zwraca się uwagę na związek pomiędzy religijnością Lipińskiego i podstawami jego koncepcji państwowej, akcentuje się uwagę na ewolucję poglądów Lipińskiego co do układu państwowego Ukrainy. Autor ukazuje, co Lipiński rozumiał pod warstwą chleboróbską, jak Lipiński proponował podchodzić do określenia granic państwa ukraińskiego, jakie miejsce w nim przydzielał języku i kulturze ukraińskiej i cerkwi prawosławnej.

Słowa kluczowe: konserwatyzm, religijność, mistycyzm, demokracja, ideologia polityczna.

Бушанський Валентин. Етико-політичне учение Вячеслава Липинського.

Раскрываются глубинные связи между политическими взглядами В. Липинского и его мировоззренческими ориентациями. Обращается внимание на связь религиозности В. Липинского и оснований его концепции государственности, подчеркивается эволюция взглядов В. Липинского на устройство украинского государства. Акцентируется внимание на то, какое содержание ученый вкладывал в понятие хлебоборобы, как предлагал очерчивать границы украинского государства, какое место в нем отводил украинскому языку и культуре, а также православной церкви.

Ключевые слова: консерватизм, религиозность, мистицизм, демократия, политическая идеология.

Bushanskyy Valentin. Viacheslav Lipinski's ethical-political doctrine.

The deep ties between the V. Lipinski's political views and his attitudinal orientations are investigated in the article. In particular the links between religiosity and the foundations of its statehood concept looks at the evolution of Lipinski's views on the Ukrainian state system are emphasized, attention is focused on understanding Lipinski's grain-growing sections, the boundaries of the Ukrainian state, its place in the Ukrainian language and culture and the Orthodox Church.

Key words: conservatism, religion, mysticism, democracy and political ideology.

Ми традиційно сприймаємо політику як автономну сферу суспільної діяльності. За Мак'явеллі вважаємо, що політика — це політика, а релігія — це релігія... Продовжуючи афоризм Кіплінга, мусили б сказати: і їм ніколи не зійтись. Але ми кажемо: і краще їм ніколи не сходиться. Бо від цієї зустрічі народжуються цезарепапізм чи папоцезаризм, візантіїнізм чи абстрактний теократичний ідеал, або ж примарний християнський фундаменталізм чи цілком реальний фундаменталізм мусульманський.

Однак В'ячеслав Липинський не погодився би з таким послідовним розмежуванням релігії та політики. Він, звісно, прийняв би розмежування церкви та держави, але не релігії та політики. Липинський, передусім у праці «Релігія і церква в історії України», часто вживає термін «містицизм», який навіть є «містичний» жах на його коментаторів. Як приклад, можна згадати слова Мирослава Поповича зі статті «В'ячеслав Липинський і український консерватизм». Зокрема він пише, що «без містицизму певного типу функціонування державної системи неможливе — в цьому Липинський не мав сумніву». Але, продовжує Мирослав Попович, «мене абсолютно не переконують аргументи на користь будь-якого містицизму. Сказав би навіть, що тут знаходять вияв і романтично-піднесені, і слабкі сторони світогляду Липинського». Далі Попович подає геть не переконливу ілюстрацію з роману «Дон-Кіхот» і підсумовує: «Усі вимоги лицарства, які ставить до політика Липинський, уся його утопічність у політиці нагадує Дон Кіхота, і містицизм, любий серцю пана В'ячеслава, — не більше, ніж полум'яна віра в певні чесноти» [1, с. 50–51].

На мій погляд, це не просто «полум'яна віра». Я не бачу жодного донкіхотства в апології містицизму. На протигагу міркуванням Поповича наведу вислів Євгена Сверстюка у статті «Залізні стовпи В'ячеслава Липинського», зіставляючи вчення Дмитра Донцова та В'ячеслава Липинського, автор пише: «Засада «творчого насильства та ініціативної меншості як порядкуючих сил» у Дмитра Донцова фактично ставить силу, владу і політичний успіх не місце, де у В'ячеслава Липинського стоять давні як світ категорії: моральний авторитет, дисципліна і послух, вироблений ідеалізм і моральна сила» [1, с. 84]. І симпатії Сверстюка цілком на боці «категорій» Липинського. Чому ж Сверстюк так цінує ці категорії? Звернімо увагу на такі слова: «Животворча сила релігії – це нерв історіософської концепції Липинського. Одних лише політичних, світських засобів для обмеження людських егоїзмів не вистачає. Зроблене людьми легко може бути зіпсоване та знищене. Тільки над усіма людьми поставлений і для всіх людей однаковий і однаково зобов'язуючий Божий Закон громадської моралі і тільки авторитет влади духовної, яка цей Божий Закон береже і за його виконанням стежить, в стані обмежити людські егоїзми однаково як сильних, так і слабких. Тільки релігія і церква може своєю владою духовною, владою «не од миру сього», примусити сильних вжити свою більшу силу не тільки для себе, а й для добра слабких» [1, с. 87].

Тож як В. Липинський розуміє «містицизм» і як бачить відносини між церквою та державою? Тут слушно процитувати самого Липинського із праці «Релігія і церква в історії України»: «Тільки не та ж релігія і церква в нашій світській боротьбі за Україну допоможе, яка буде найбільше «національна» і найбільше «українська» [...] а та, яка найкраще навчить своїх вірних у їх світській боротьбі за українську державу виконувати вічні і загальнолюдські закони творчої громадської моралі» [2, с. 18–19].

В. Липинський наголошує, що в церковне життя православ'я будуть привнесені політичні ідеї, коли слово церкви диктуватиметься ідеологіями, то це буде останній день православ'я. Тож, зрозуміло, В. Липинський не був клерикалом. І думка, що державні інтереси мають підпорядковуватися інтересам церкви, — йому чужа. І неприйнятною була думка, ніби інтереси церкви мають узгоджуватися з інтересами держави.

То чому ж В. Липинський наполягає на значенні церкви у становленні державності? У листі до професора Яворського, який був опублікований під назвою «Універсалізм у хліборобській ідеології», В. Липинський пише: «У сучасному світі хліборобська релігійність поступається місцем самовпевненому раціоналізмові, котрий у «сферах» і «буржуазних», і «пролетарських», і «фашистських» постає «новітньою магією», «вірою в божеську всемогутність людського розуму і його чудотворців, що засідають чи то в масонських ложах і Лізі Народів, чи в третім інтернаціоналі й комуністичних «ячейках», чи врешті в фашизмі» [1, с. 269].

З'ясуємо, що таке містицизм «магії»? Це віра у чудодійну силу наук, як технічних, так і соціальних. Не треба забувати, що вплив більшовизму значною мірою був зумовлений думкою, начебто в марксистському вченні розкриті непохитні закони суспільно-політичного й історичного розвитку. І сила цих законів не залежить від того вірить людина в їхню слушність, чи не вірить. На те вони і закони, щоб не залежати від людської свідомості. А марксистська ідеологія трактувалася як політична програма, що цілком ґрунтується на об'єктивних законах суспільного й історичного розвитку. Тож, якщо є закони, то їх варто дотримуватися. Їм, звісно, можна й протирічити, якщо є бажання стати кісткою в горлі історії. Звідси формувалася своєрідна етика, що нагадує афористичний образ, за допомогою якого описується стоїчне розуміння залежності людини від долі: людина — це собака, що прив'язана до підводи долі: в собаки є вибір: або сумирно бігти за підводою, або волочитися за нею, але всеодно рухатися туди, куди рухається підвода.

Ярослав Пеленський, дослідник творчості В. Липинського, відзначає, що у статті «Універсалізм у хліборобській ідеології», написаній 1926 року, Липинський проводить чітку паралель між більшовицькою та фашистською ідеологіями. Як зазначив В. Липинський, ці дві ідеології покликані організувати декласовані «кочові» маси, тримаючи їх у покорі за

допомогою терору. Я. Пеленський зауважує: у цих міркуваннях український автор фактично розкрив суть тоталітаризму — його залежність від терористичних методів. Цього самого висновку згодом, як відомо, дійшла й Ханна Арендт.

Зауважу на ще одну паралель: термінологічну та смислову тотожність міркувань В'ячеслава Липинського й Ернста Кассіра. У статті «Техніка сучасних політичних міфів» Кассіра відзначає, що фашизм експлуатує форми свідомості, які однозначно можна кваліфікувати як «магічні» [3]. Грунтуючись на тезі Кассіра, слушно вказати на об'єктивний зв'язок між тотемізмом, магією й тоталітарними ідеологіями. Що мається на увазі? Тоталітарні ідеології підспудно, попри їхній декларативний матеріалізм і раціоналізм, сприймають світ як одухотворений, але в тому сенсі, в якому одухотвореність трактує тотемізм. Відтак маніпуляції з предметами, організація соціальних ритуалів забезпечує підкорення духів, а отже й оволодіння світом. Варто згадати також міркування висловлені Миколою Бердяєвим і Олексієм Лосєвим. І Бердяєв, і Лосєв характеризували «діалектичний матеріалізм», як спіритуалізм. Відтак політичні ритуали, так прикметні для тоталітарних режимів, поставали не лише способами соціально-політичної дресури «мас», прищеплення лояльної поведінки, а й ритуалами магічними.

Як висновок, що в апології християнства, виголошеній В. Липинським, простежується не лише данина історичні традиції, а й глибока критика тоталітаризму. І більше того — критика науково-технічного містицизму, який притаманний також і ліберальним демократіям. Варто згадати міркування Еріха Фромма про те, що в сучасному світі віра в силу науки замінила віру в силу Бога.

Отже, можна зробити певні висновки. По-перше, християнський містицизм, про який пише В. Липинський, це єдиний запобіжник, що рятує суспільне життя від політичної сваволі. По-друге, релігія — це єдина антитеза, яку можна протиставити містицизму науково-технічному, чи то в подібні марксизму, чи то в подібні віри в науково-технічний прогрес, чи то в подібні віри в силу втаємничених організацій, яку ми зневажливо іменуємо «теоріями змов». Відзначимо наступну максиму: там, де з'являється віра в секуляризований містицизм, там завше з'являється загроза тоталітаризму.

Дозволю поставити таке запитання: чи є взаємозв'язок між релігійними уявленнями В. Липинського, його державницькою концепцією української історії та політологічним елітаризмом? Цей взаємозв'язок неможливо побачити, якщо дивитися на політику лише через призму політичних інститутів і процесів. Але В. Липинський у своїх студіях української історії його чітко бачив. Міркування В. Липинського, звісно, можна слідом за Мирославом Поповичем назвати «архаїчним романтизмом», але можна і не називати, якщо придивитися до суті справи. То в чому ж суть?

Що є спільного між життям церковним і державним, що є спільного між чернецтвом і шляхтою? Церква так само, як і держава, обстоє абстрактний Закон. Церква — знеособлений інститут. Знеособленою, рівновіддаленою від усіх особистих інтересів є і держава. Служінням Закону є життя чернецтва. Служінням монарху на засадах кодексу честі є життя шляхти. Шляхетство — це спершу обов'язок, а вже потім привілей. Але це лише той привілей, який уможливує служіння як виконання обов'язку. Ось ті спільні етичні ланки, які сполучають релігію, державність і шляхетство. І В. Липинський чітко бачив не лише їхній історичний взаємозв'язок, а й взаємозв'язок ментальний. І лише зауваження кореляції між цими ланками уможливує розуміння цілісності й логічної структурованості вчення В. Липинського.

Вище мовилося лише про теоретичний спадок В'ячеслава Липинського. Варто сказати й про його практичну політичну діяльність. Так, В. Липинського традиційно називають монархістом і консерватором. І — це правильно. Варто зробити лише уточнення. Ярослав Пеленський виокремлює три етапи в політологічній спадщині В'ячеслава Липинського. Перший — демократичний (1908–1919 роки); другий — консервативно-монархічний (1919–1929); третій — конституційно-консервативний (1929–1931). І такий поділ є цілком слушний.

Звернемося до праці В. Липинського «Нарис програми Української демократичної хліборобської партії» (текст датується 31 серпням 1917 року). У цій «Нарисі» немає згадок про

монархію, але бачимо чітку демократичну позицію політика. Наприклад, у розділі «Лад на Україні» В. Липинський пише: «Державно-політичний лад на Україні мають установити Українські Установчі Збори. Наша партія на цих Зборах буде домагатись проголошення Української Демократичної республіки, в якій найвища державна власть у всіх справах внутрішніх і міжнародних належить: в сфері законодавчій — Українському Союму в Києві, вибраному на чотири роки, [...] в сфері виконавчій — Генеральному Секретаріатові (Раді Міністрів), одвічальному перед Союмом. На чолі Української республіки стоїть Президент, вибраний на чотири роки» [1, с. 259].

Тобто, казати про монархізм В. Липинського можна лише із поправкою на час. Чи наступає автор «Програми» на горло власній пісні, не згадуючи про монархію? Федір Турченко та Наталя Заліська, аналізуючи «Програму», висловлюють думку, що запропонований інститут президентства був своєрідним «компромісом» між монархічними ідеями та революційно-демократичними процесами в Україні [1, с. 176]. З цієї думкою можна погодитись, однак із певними уточненнями. Як історик, В. Липинський, безперечно, поділяв ідею «дідичного гетьманату», але, як політик, він не міг не лише проголошувати цю ідею, а й розглядати її як певну реальну альтернативу щодо проявлених політичних процесів. Цілком вірогідно, що у своїй «Програмі» В. Липинський не вдається до жодних компромісів, бо компроміс — це «угода» між ідеальним і реальним. Але політичний ідеал доби Б. Хмельницького не міг трактуватися, як ідеал в умовах революції 1917 року, коли було скинуто династію Романових. Лише після військового перевороту, що був здійснений Павлом Скоропадським, В'ячеслав Липинський зміг вийняти з архіву монархічну ідею, надавши їй нового політико-теоретичного обґрунтування. «Програма» була фактично вступом В. Липинського в практичну політику. Підтримка УДХП гетьманату була, посуті, першим практичним кроком цієї партії. Теоретик-Липинський став заручником Скоропадського-практика. В. Липинський опинився у рамках, за межі яких уже не міг вийти, бо практичні політичні інтереси, інтереси монархічного руху, почали диктувати теоретичні моделі.

Якщо ж характеризувати «Нарис програми» загалом, то у тексті В. Липинський на голову вищий представників Центральної Ради, які саме тоді створювали сумнозвісні Універсали. Приміром у преамбулі Липинський пише про «непохитне право кожної нації на повне самовизначення». Є й рядки, котрі здаються переписаними із чинної конституції: «Стоячи твердо на ґрунті повної власновільності і суверенності українського народу, ми спираємося на многовічній традиції невпинної боротьби України за свою волю (вид. — В. Б.), за своє право на вільне життя» [1, с. 254]. Із цього «Нарису програми» зрозуміло, що В. Липинський беззастережно приймає позицію народного суверенітету та державної незалежності. А всі інші підходи — автономізм і соціалізм — відкидає як оманливі, деструктивні й ментально рабські.

Політологи наголошують, що В. Липинський поділяв територіальний, а не національний підхід до побудови України. І це правильний погляд, але він потребує деяких застережень. Що має на увазі В. Липинський, коли мовить про територію? У розділі «Міжнародне становище України» він пише: «Метою нашою єсть об'єднання в однім українським державним організмі всіх тих земель наших, де тепер в межах австрійської і російської держав живе суцільною масою народ український» [1, с. 258]. Тож, В'ячеслав Липинський бачить Україну саме в етнічних кордонах. Ще звертається В. Липинський і до дражливого питання взаємовідносин між етносами. У Преамбулі він пише: «За горожанами України неукраїнської національності ми визнаємо всі їхні культурно-національні права, котрі повинні бути забезпечені українськими державними законами. Але одночасно ми маємо право вимагати од національних меншостей, які живуть на нашій землі, щоб інтереси цієї землі були для них так само близькі та дорогі, як і для нас, і щоб ідея Вільної України зустріла в них не ворогів, а прихильників і оборонців. Всі спроби деяких представників цих меншостей зайняти при помічі чужесторонніх державно-національних впливів упривілейоване становище на Україні — ми будемо поборювати всіма силами» [1, с. 258]. Отакі слова В. Липинського, актуальні й майже через сто років.

Не оминає В. Липинський і мовного питання: «Визнаючи врешті, що справи освіти і культури мусять розвиватись еволюційно, партія наша стоїть за повільну українізацію нашого культурно-

національного життя по наших зденаціоналізованих городах і за частинне, в мірі потреби, вживання ще деякий час російської мови для вислову українських по духу і напряду ідей» [1, с. 261]. Тож територіалізм територіалізмом, але в мовному питанні В'ячеслав Липинський і принциповий, і поміркований одночасно.

Звертається В. Липинський і до питання релігійного. Зокрема наголошує, що всі конфесії мають бути рівноправними. Певний «пріоритет» має зберігатися за православ'ям. Водночас наголошує, що православна Церква — «автокефальна, незалежна від всяких чужесторонніх політичних впливів і від держави» [1, с. 260].

Особливу увагу він звертає і на аграрне питання. З Програми зрозуміло як саме виключно в політичній площині Липинський розумів хліборобську верству. Передусім Липинський говорить про історичну експлуатацію України. Висловлює вельми цікаве міркування: Україна завше визискувалася, але визискувалася приватним капіталом. Однак без Української держави це визискування стане ще страшніше, бо на зміну приватному експлуататору прийде «державна трестифікація народного хазяйства, з якою прийдуть на Україну по війні чужі державні народи, спираючись [...] на силі своїх демократій». І найбільшу загрозу становить, як пише Липинський, «Росія республікансько-демократична, Росія неминуче централізована, з наладженим по-європейськи (може при помічі Англії та Америки) хазяйственно-державним апаратом» [1, с. 256].

Тож як В. Липинський бачить хліборобство в Україні? Він пише: «Ми мислимо майбутню Вільну хліборобську Україну як край високо розвиненого, інтенсивного фермерського сільсько-го хазяйства» [1, с. 262]. Липинський висловлюється за скасування сільськогосподарських «латифундій». Має бути сформований земельний фонд, з якого нарізатимуться фермерські наділи без права їхнього подрібнення. Фермери ж, у свою чергу, мають об'єднуватися в кооперативи. Отже, слово «хлібороб» Липинський вживає в його безпосередньому значенні: це людина, яка своєю працею на своїй землі вирощує хліб. Липинський у жодному разі не був речником поміщицької верстви.

У чому загальна і найпростіша суть державництва В. Липинського? У його спробі піднятися над класовим, національним і релігійним егоїзмом. І без жодного перебільшення — це єдина позиція, яку з повним правом можна назвати державницькою.

Зауважимо, що В. Липинський не знайшов розуміння у представників Центральної Ради. Його партія не була допущена до участі в її роботі. Не підтримала його і Директорія Симона Петлюри. Згодом розійшлися шляхи В. Липинського й Павла Скоропадського. Не прийняла ідеї В. Липинського і польська громада.

Відтак звернімося до теми «Липинський і сьогодні». Звісно, що монархічні ідеї Липинського нині — не актуальні. Та й для самого Липинського, як зазначалося, вони радше були формою, яка уможливлювала втілення певних цінностей, а не самою цінністю. За монархічним консерватизмом перебувала ідея суверенності й державної цілісності. Монархія, за В. Липинським, уможливлювала подолання хронічних хвороб України — отаманства, анархії, «закликання варягів». І хвороби ці, як видно з усього, не минули. Кажучи про монархію, варто заважити, що це політичний інститут і водночас певна абстрактна конструкція, в основі якої ідея суверенності (адже і синонім до слова «монарх» — «суверен»). А про те, що жодна держава не є життєздатною, якщо приватно-партійні інтереси ставляться вище за державний суверенітет, — годі й казати.

Задля уточнення значущості цінності суверенітету варто поставити таке запитання: що є важливіше, благо народу чи державний суверенітет? Це питання цікаве, коли ми візьмемо до уваги чинник демократії. Тож питання можна сформулювати й по-іншому: чи має право народ відмовитися від державного суверенітету, якщо ця відмова є для нього корисною? На перший погляд, якщо підходити до справи суто формально, то має. А якщо — не формально? Припустимо, що народ є не лише арифметичною більшістю осіб, які не полінувалися прийти до виборчих дільниць, а й певною метафізичною сутністю, про яку так любили говорити німецькі романтики? У цьому разі ми отримуємо цілком протилежну

відповідь: ні, народ не має права відмовлятися від власної суверенності, навіть якщо ця відмова здається вигідною. Бо вигода — це гендлярська, а не політична цінність.

Ненависне В. Липинському лівацтво, на яке слабувала Україна початку ХХ століття, досі не минуло. Кожні вибори стають конкурсом на тему «Обіцяй народу України. Хто більше?». Соціалістична — популістська ідеологія — вдячно сприймається саме матеріалістично налаштованою свідомістю. Матеріалізм буйно квітне там, де бракує абстрактних відсторонених цінностей. І суверенність є саме такою абстрактною цінністю, бо прийняття її не може обумовлюватися жодними міркуваннями корисності чи шкідливості. Суверенність — це «Я» народу. Це форма втілення особистості народу. Є великий сенс в українському слові «самостійність». Це і політична суверенність, і особистісна самодостатність. Людина не може бути самодостатньою особистістю, якщо вона не є самостійною у своїх учинках. Це саме можна сказати й про народ: тільки той народ є суверенним, який є самостійним у своїх внутрішньо й зовнішньополітичних справах. Особистість не може позбутися власного «Я». Особистість приречена втілювати власне «Я», відстоюючи в комунікації його цінність. Це мусить робити й народ. Самотність і страждання, які переживає кожна людина, зумовлені саме притаманністю людині самоусвідомлення «Я». Не було б у людини власного «Я», то її страждання нічим не відрізнялися б від страждань тварин. Але, прагнучи уникнути страждань, людина не може позбутися самосвідомості, позбутися «Я». Тож чи повинен цього прагнути народ? Чи повинен народ, прагнути уникнути страждань — економічної скрути, зовнішньополітичного тиску, міжнародної конфронтації, тощо, — намагатися витіснити власну самосвідомість? Народ неможливий без політичної (себто національної) ідентичності. Тож і обов'язком його є самостійність у справах, яка тотожна державній суверенності.

Та все ж, як бути з матеріалізмом-популізмом і протилежним йому чуттям суверенності? Як може постати це чуття в століттями бездержавного народу? В індивіда почуття особистісної гідності не може виникнути без ситуації успіху, без переживання власної сили, здатності протистояти соціальному тиску й виходити з нього переможцем. Чи може це почуття гідності-суверенності-самостійності розвинути в народі, провідником якого є партія колабораціоністів? Чи може це почуття абстрактної самодостатності розвинути в політичному процесі, який зводиться до способів матеріального заохочення та кримінально-адміністративного тиску? Чи може воно розвинути в політичному процесі, синонімами якого стали слова «корупція» та «маніпуляція свідомістю»? Коли не лише сьогодення, а й історична пам'ять, викривлена та підлаштована під «чужесторонні» смаки й інтереси, вбиває будь-які зачатки гордості? Оптимістично дивитися на цю справу може лише патологічний мрійник.

І на останок: релігія в Україні. Православ'я в Україні — розколоне. Розколоне політичними спекуляціями. У боротьбі за парафії та адміністративні преференції святі отці занедбали апостольську місію. Занедбали те, заради чого й існує церква. Православні ієрархи не добирають слів, відгукуючись про євангелістів. «Ты проморгал, капитан» — це назва невеличкого оповідання Ісаака Бабеля. Капітани православ'я, ви проморгали дедалі активніше поширення в Україні східних релігій — буддизму, індуїзму та інших «ізмів». Чи є сенс ділити парафії, якщо в них не залишиться вірян?

1. *Липинський В'ячеслав*. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Студії / В'ячеслав Липинський. — К., Філадельфія, 1994. — Т. 1.

2. *Липинський В.* Релігія і церква в історії України / В. Липинський. — Нью-Йорк, 1956.

3. *Кассирер Э.* Техника современных политических мифов / Э. Кассирер // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. — 1990. — № 2. — С. 58–69.